

**ŞAH İSMAYIL XƏTAİ ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR**

Ə.H.CAVADOV
Bakı Dövlət Universiteti
a.cavadov@mail.ru

Məqalədə Şah İsmayıl Xətai əsərlərinin dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələr, o cümlədən mübtəda, xəbər, tamavlıq, təyin budaq cümlələri araşdırılır, onların semantik-sintaktik xüsusiyyətləri açıqlanır. Tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırılır ki, Xətainin qəzəl, qoşma, gəraylı və poemalarının dilindəki mürəkkəb cümlə quruluşları Ümumxalq danışq dilinə yaxından bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Tarixi qrammatikamızın tədqiqinin daha geniş vüsət aldığı müasir dövrdə bu araşdırma aktualıq kəsb edir.

Azərbaycanca şeirlər yazan, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldıran Şah İsmayılın ən böyük xidməti hələ XVI əsrdə bu dilin həyati əhəmiyyətini meydana çıxartmasında idi. Zəngin irsə malik olan Xətainin ana dilində “Divan”ı, qoşma, bayatı, gəraylı, varsağı janrlarında yazılmış əsərləri, “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” məsnəvilərində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr zəngin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiq olunan dövrün sintaksisi ilə səsleşən cəhətlər, milli qrammatik quruluşun öndərliyi açıqca hiss olunan Xətai yaradıcılığı həm əvvəlki, həm də sonrakı sintaktik konstruksiyaların linqvo-poetik elementlərinin qovuşduğu, saf, duru bir xəlqiliyin içərisindən meydana çıxan bir poeziya mənbəyidir.

“Söz vardır, kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsər savaşı”

inamına söykənən Xətai yaradıcılığı Azərbaycan sözünün, Azərbaycan cümləsinin qüdrətini göstərən mənəvi irsimizdir.

Xətai əsərlərinin dilində əsasən aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlarına rast gəlinir:

I. Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin daha çox işlənən tipi, bir üzvü qabarıq verilən cümlələr şəklindədir. Prof. Ə.Z.Abdullayev tərəfindən təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi təqdim edilən (4, 240-243) tip haqqında mübahisəli fikirlər mövcuddur. Prof. H.Mirzəzadə bu cümlələri başqa, yad dillərin təsiri hesab edir (5, 357-358). Ə.Sadıqov onları “interpozitiv” cümlələr hesab edir, o da H.Mirzəzadə kimi belə cümlə quruluşlarını fars dilinin xüsusiyyəti tək qəbul edir (6, 250-254). “Oğuznamə”də, Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərində, ümumiyyətlə, Azərbaycan türkcəsinin oğuz qrupundan ayrıldığı dövrdə fəal işləndiyini nəzərdə tutaraq, biz onları yad dilin təsiri kimi yox, oğuz-türk mənşəli hesab edirik. Nümunələr:

Bir evdə ki, kölə-qaravaş olmuya, ol evin bərekəti olmaz (0,81); “Ya Məhəmməd, ol duşu ki, Yusif gördi, Ay-gün, on bir yıldız ona səcdə qıldı” (Q.Y.5).

Xətəidən verdiyimiz bu nümunə isə, şəksiz ki, mübtəda budaq cümləsidir.

“Cənnəti-rizvan ki derlər, ol səri-kudur mana” (X₁, 35).

Bəzi hallarda *ki*-dən sonra vergül qoyulur ki, bu da səhv hesab edilməlidir, çünki “ki” həmin mövqedə bağlayıcı yox, ədatdır. Baş cümlədə isə budaq cümlənin “qəlib”i aydın şəkildə görünür.

Bəzən bu tipli cümlələrdə “qəlib” işlənmir, təsəvvür olunur:

Hər hekayətlər ki qıldın, cümlə pünhandır mana (X₁,44).

Xətainin dilində “derlər” konstruksiyası ilə müşayiət edilən cümlələrdə müasir dildə olduğu kimi, “deyirlər” sözündən də istifadə olunur:

Tuba kim derlər, cahanda qəddi-qəftarındır ol,

Bağı-rizvan kim deyirlər, ruyi-gülzarın durur (X₁, 134).

Bağlayıcı söz-korrelyat simmetriyası ilə qurulan cümlələr Xətai yaradıcılığı üçün xarakterik haldır. Orxon-Yenisey abidələrindən üzü bəri fəal şəkildə işlənən bu cümlə konstruksiyaları mürəkkəb söyləmlərin uğurlu ifadəçisidir və linqvo-poetik mühit üçün əlverişlidir. Onun orta əsrlərin poeziyasındaki fəallığı da bununla izah edilməlidir. Xətainin şeir dilindəki nümunələrə diqqət yetirək:

Hər kim ki tövhid əhlidir, ol didu-vadid əhlidir (X₁,58); Hər kişi kim zikri-xətlən könlünü etməz cila, ol nə bilsin bibəsər eşqin səfası xandədir (X₁, 164), Kim möhtərəm olsa, ol hərəmdir (X₁,111).

Sonuncu cümlə əvvəlkilərdən fərqli olaraq, -sa² ədatının köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə, bu tip cümlələrdə -sa² ədatının iştirakı təbii hadisədir. Bizim qənaətimizcə, xalq dilinə, xalq ədəbiyyatına söykənən əsərlərin dilində bu ədatın iştirakı zəifləyir. Xətai dilindəki bu vəziyyət də həmin poeziyanın xalq dilinə, mədəniyyətinə yaxınlığı ilə bağlıdır. Xətai yaradıcılığının tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Ə.H.Məmmədovun bu sözləri yerinə düşür: “Cəsarətlə demək olar ki, sələflərinin heç birinin dili və üslubu onunku qədər sadə, aydın və xalqa yaxın olmamışdır” (Ə, 111).

Xətai poeziyasının dilində işlənən mübtəda budaq cümləsinin bir tipi də zaman mənalı cümlələrdir. Haqqında ilk dəfə prof. M.Ş.Şirəliyevin məlumat verdiyi bu cümlələr adətən “kim” bağlayıcı ilə bağlanır, baş cümlədə isə “qəlib” işlənmir.

Xeyli vəqtdir kim, Xətai zülməti hicran çəkər (X₁, 118); Xeyli müddətdir ki, könlüm eşq ilə viranədir (X₁, 119).

Baş cümləsində zaman məzmunu ifadə edilən bu sintaktik konstruksiyalar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından üzü bəri bütün yazılı və şifahi abidələrimizin dilində işlənməkdədir:

On altı ildir kim, Oğuz içindən getmiş idik (KDQ, 47); Xeyli müddətdir ki, dərdin məndədir (Nəs. 306) və b.k.

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin **birinci tipi** “oldur” “qəlib”i ilə düzəlir: Adəmi oldur ki, onda lütfü hüsnü xülq ola (X₁, 63).

Bəzən “oldur” xəbəri müasir dildə olduğu kimi “odur” əvəzliyi ilə ifadə olunur: Aşiq odur ki, dəvi edərsə bu sözünə, Qanlı yaş ilə çöhrəyi-zərdi güvah ola (X₁, 52). Bu nümunələrin birincisindən fərqli odur ki, bu iki komponentli xəbər budaq cümləsi deyil, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədir. Budaq cümlənin özü şərt budaq cümləsidir.

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin **ikinci tipinə** az təsadüf olunur. Aparılan müşahidələr “bağlayıcı söz”-“korrelyat” quruluşuna malik xəbər budaq cümlələrin, başqa cümlə növlərinə (tamamlıq, təyin və bu kimi) nisbətən zəif

işləndiyini göstərir: Kim ki kamin almadı, dünyada oldur binəva (X₁, 68); Nə isə zahirin, batinin oldur (X₂, 166). Bu tipin elə müasir dildə də o qədər məhsuldar olmadığı görünür.

Qədim türk yazılı abidələrimizdən üzü bəri dominant mövqeyə malik olan tamamlıq budaq cümlələri Xətai şeirlərinin dilində müxtəlif struktur-semantik planda çıxış edir. Diqqəti çəkən, postpozitiv budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində “qəlib”in işlənməməsidir. Müjdə gəldi dilstanından ki, qətl oldu rəqib (X₁, 32); Əzm etdi həvəs ki, yazə namə (X₂, 53).

Bəzən bu tipli cümlələrdə baş cümlə interpozitiv mövqeyə keçir, budaq cümlə iki hissəyə parçalanır; daha doğrusu, komponentlərin növbələşməsi baş verir: Müddəilər tənəsindən sanmanız kim, mən dönəm (X₁, 153).

Təbii ki, bu cümlə quruluşları Xətai dilinin xəlqiliyi, canlı xalq danışığı ilə bir-bəşə bağlıdır. Xalq ruhuna, ümumxalq danışıq dilinə yaxın olan şair və yazıçıların əsərlərində bu hala rast gəlmək mümkündür: Zərnigar xanım iki il idi ki, kənd qızlarını gözdən qoymurdu (İ.ŞİXLİ, “Dəli Kür”). Amma bu cümlə tamamlıq yox, mübtədə budaq cümləsidir.

Ozan-aşıq şeirimizin poetik funksiyasının xarakterik cizgisi olan “dedim-dedi” şəklində qurulan tamamlıq budaq cümlələri Xətai poeziyası üçün səciyyəvidir:

Dedim: Kimdir Xətai bəndənizdə?

Dedi: Bir aşıqı divanəmizdir! (X₁,100).

“Dəhnamə” poeması isə vasitəsiz (və ya vasitəli) nitqin “demək”, “sormağ”, “ayıtmaq” və bu kimi nitq fellərini iştirakı ilə qurulan tipləri ilə daha zəngindir: Aydır ki:-Xoş ola, qılmazam ar (66); Dedim: Kərəm etdim, ey müvafiq! (66); Der:-Qıldı qəbul ala gövhərni (101); Sordu ona ki:-Səbamisən sən? (48).

Tamamlıq budaq cümləsinin maraqlı doğuran tiplərindən biri də “baxaram” (baxmaq) felinin iştirakı ilə əmələ gələn tipidir. Xətai bu felin xalq danışıq dilindəki “görmək” mənasından məharətlə istifadə edir: Atəşi-eşqin tutuşdurdu vücudum -şəhrini, Baxaram ki, hur birdir, nur birdir, nar bir (X₁, 177).

Çox maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bu iki felin həmin mövqedə paralel işlənməsi müşahidə olunur: Baqdı gördü ki, bir sultan simiz sığın keyikdir (KDQ, 54).

“Baxmaq” sözünün Xətai dilindəki “görmək” mənası, ümumilikdə isə onların paralel şəkildə işlənməsi canlı xalq danışığının ədəbi dildəki fəallığının təzahürüdür. Ümumilikdə götürüldükdə isə, Xətai poeziyasının dili ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Dastani-Əhməd Hərami” kimi xalq ruhuna köklənən əsərlərin dil və üslubu arasında maraqlı paralellər, oxşarlıqlar vardır. Müqayisə et:

Xətaidə: Könül, şad ol ki, canan gəldi derlər

Bir mürdə cisminə can gəldi derlər.

Qarınca bağladı bel xidmətinə

Əsən yellər Süleyman gəldi derlər (X₁,166).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da: Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir bəyin oğlu-qızı yoxdu”.

“Dastani-Əhməd Hərami”də: Var idi bunların içində bir ər... Adına Xoca Rüstəm derlər idi (DƏH, 50). Təbii ki, son iki nümunə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Tamamlıq budaq cümlələrin bir tipi də bağlayıcı sözlərlə işlənən tiptir. Bu cümlələr, adətən, bağlayıcı söz-korrelyat simmetriyası ilə müşayiət olunur. Xətai

dilindəki nümunələrdə budaq cümlədə “hər kim ki”, “kim ki,” “nə ki” bağlayıcı sözləri işlənir, baş cümlədə “qəlib” işlənə də bilər, işlənməyə də bilər: Hər kimin kim dərdi var, dərmanə göndərmək gərək, hər kimin kim dərdi yox, viranə göndərmək gərək (X₁, 205); Kimi sevsən, onunla həm qoşarsan (X₂, 168); Kim münü oxur, yazar və dinlər, həqq lütf ilə yarlığasını onu (X₂, 160).

Tamamlıq budaq cümləsinin bir tipi də dilçilik ədəbiyyatında “qabarıq tip” adı ilə verilən tiptir. Bizim fikrimizcə, bu tipli cümlələrə “qəlib”in (iştirak edən və ya nəzərdə tutulan) funksiyası baxımından yanaşdıqda hər şey aydınlaşır: “Qəlib” hansı cümlə üzvünü yerinə yetirirsə, budaq cümlənin növü də o cümlə üzvünün adı ilə verilməlidir. Hər tənə ki, var qıldım ona.... (X₂, 25); O şey ki ölüdür, onda yoxsan, O tən ki, diridir, onda çoxsan (X₂, 78); Ol qəmzə ki tir edər fəsanə, bir sinə gərək ona nişanə (X₂, 380).

Bəzi hallarda isə “qəlib” konkret bir cümlə üzvünün əvəzində işlənmir, daha doğrusu, budaq cümlə baş cümlədə işlənən və yiyəlik halda olan əvəzliyə aid olur: Ol pəri kim bu cahanda hüsnünün həmtası yox.... Gecə-gündüz tək onun hicrində yamaqdır işim (X₁, 66).

Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən “sinkretik tip” adlandırılan (bax: 8,3) bu budaq cümlə növü haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Böyük əksəriyyət bu fikirdədir ki, ismin yiyəlik halında işlənən söz ikinci tərəf üçün təyin vəzifəsi daşıyır. Prof. Ə.Z.Abdullayevin təsdiq etdiyi kimi, özbək, türkmən, qazax, tatar və başqa türk dillərində də türkoloqlar məsələyə məhz bu cür yanaşırlar (8, 5).

Bizim fikrimizcə, bu tipli cümlələri “qəlib”in əmələ gətirdiyi cümlə üzvünün vəzifəsinə uyğun olaraq dəyərləndirmək mümkündür. Yuxarıdakı cümlədə “qəlib”in daxil olduğu söz birləşməsi (onun hicrində) nədə? sualına cavab verdiyi üçün həmin cümləni tamamlıq budaq cümləsi hesab etmək daha düzgündür.

Maraqlıdır ki, yiyəlik haldakı əvəzlik birinci komponentdə qabarıq şəkildə verilən və adətən, ədatla işlənən üzvə aid olur və onu xatırladır: Nalələr kim gecələr ta sübh olunca eylərəm, qorxuram hicrindən anun razi-pünhanım açər (X₁,37); Saqiya ol, camı sən doldur tamamət sun bizə, Ömrü nöqsan olsun anun, Kim dedi onu hərəm (X₁,254); Kimin ki eşqi yox, varma yanınca (X₂, 167).

Gördüyümüz kimi, bu cümlələrdə “qəlib” funksiyasında ismin yiyəlik halında olan əvəzlik işlənir və ya nəzərdə tutulur. Birinci cümlədəki “anun hicrindən” “qəlib”in “nədən?” “nə səbəbə?” suallarına cavab vermədiyindən prepozitiv səbəb, ikinci cümlə: “anın ömrü” “qəlib”inin adlıq halda olmasına görə mübtədə budaq cümləsi hesab edilməlidir. Ən çox maraq doğuran cəhət üçüncü cümlədir. Nəzərdə tutulan “qəlib” – “anun yanınca” sözü ilə birlikdə “hara?” “haraya?” suallarına cavab verir və yer budaq cümləsinə əmələ gətirir.

“Qəlib” yiyəlik halda qoşma ilə işləndikdə tamamlıq budaq cümləsinə əmələ gətirir: Kimi sevsən, onunla həm qoşarsan (X₂, 168).

Yuxarıda söylənilənlər “qəlib”i ismin yiyəlik halında olan cümlələrin növünü müəyyənləşdirilməsinə tam aydınlıq gətirir. Belə ki, “Kim ki bu mənzerəyə baxırdı, (onun) üzü gülürdü” tipli cümlələrdə yiyəlik halda olan söz hansı cümlə üzvünün tərkib hissəsidirsə, cümlə də o növdən hesab edilir (bu nümunədə mübtədə budaq cümləsidir).

Təyin budaq cümlələrinə gəlicə, deməliyik ki, Xətəinin şeir və poemalarının dilində daha çox ümumxalq danışığı dilinə yaxın konstruksiyalar işlənir; bəzi cümlələr atalar sözlərini və məsəlləri xatırladır, bağlayıcı vasitələrin orijinallığı da diqqəti

çəkir: Eylə sultandır ki, yoxdur misli həm, həmta ona (X₁, 48).

Könül bir yarı sevdi kim, pəridir, Cahan içrə gözəllər sərvəridir (X₁, 98).

Birinci cümlədəki “eylə” “qəlib”i ismi xəbərə aid olduğu halda, ikinci cümlədə “qəlib” işlənmir; “bir” müəyyənedicisi nəzərdə tutulan “qəlib”ə işarə edir. İkinci cümlədə “qəlib” tamamlığa aiddir. Ümumiyyətlə, təyin budaq cümləsində iştirak edilən və ya nəzərdə tutulan “qəlib” əşya məzmunlu söz və ifadə ilə bağlanır; daha doğrusu, o üzv qabardılır ki, onun əlaməti müəyyənləşdirilsin.

Bəzi hallarda isə, “eylə” sözü ismi xəbərə aid olsa da, cümləni təyin budaq cümləsi hesab etmək olmur: Eylə Məcnunam ki, Məcnun görəsə, həm məndən qaçər (X₁, 137). Əslində qarışıq tip olan bu cümləni nəticə budaq cümləsi adlandırmaq düzgündür. Çünki ikinci komponent baş cümlədəki “eylə” əvəzliyini izah etmir, əksinə birinci komponentdəki işin nəticəsini bildirir.

Xətəidə, ümumən klassik ədəbiyyatımızda az rast gəlinən müqayisə məzmunlu cümlələr də işlənir. “Sanasan” (sanmaq) felinin vasitəilə müşayiət olunan bu konstitusiyalarda “bir” sözü ismi xəbərə aiddir, komponentlər ya “kim” bağlayıcısı, ya da intonasiya ilə bağlanmışdır: Məclis əhli çaxır içəndə dutər əldə əyağ, Sanəsən bir şəmdir kim, iştə yanır bir çırağ. Gülşəni-məclisdə bir şuxi-pəridir dilruba, Sanəsən bir lələdir bağrında onun dürlü dağ (X₁, 201).

Xətainin qoşma və gəraylılarında atalar sözlərindən qaynaqlanan və danışiq üslubuna yaxın olan cümlələr də az işlənmir: Söz vardır, kəsdirər başı, Söz vardır, kəsər savaşı (X₂, 37).

Təyinlənən üzvü qabarıq verilən cümlələrin o tipinə rast gəlmədik ki, “qəlib” baş cümlədə təyin rolunda işlənsin. Nadir hallarda olsa da, “qəlib”li cümlələrə rast gəlinir: Özümü yetirdim onda naçar, Ol bağa ki bəzm edərdi dildar (X₂, 34).

Təbii ki, bu deyilənlər Xətai dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin bütün tiplərini və növlərini əhatə etmir. Xətainin şeir və poemalarında işlənən başqa tabeli mürəkkəb cümlələr o qədər zəngin və geniş çalarlıdır ki, onlar xüsusi tədqiqat tələb edir. Xalq dilinin zənginliklərinə söykənən Xətai poeziyası özünün ilham çeşməsinin saflığı və dərinliyi, bütün qabarma və çəkilmələri ilə xalq ruhunun, xalqın keçmiş mədəni və əbədi irsini, milli mentalitetimizi özündə cəmləşdirən nəhəng bir poeziya olması ilə diqqəti çəkir, nəslədən nəslə ərnağan edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187 s.
2. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı: Elm, 1988, 188 s.
3. Budaqova Z.M., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, 200 s.
4. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 s.
5. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990, 376 s.
6. Sadıqov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi (nəsr abidələrinin materialları əsasında). Doktorluq dissertasiyası. Bakı: Elm, 1988, 359 s.
7. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. Bakı: Elm, 1988, 187 s.
8. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində yiyəlik halın sintaktik vəzifəsi / Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Elmi əsərləri, № 4, 1978, s. 3-7.

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

1. Xət.-Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. 2 cilddə, I c., Bakı: Azərənəşr, 1975, 411 s.; II c. Bakı: Azərənəşr, 1976, 389 s.
2. KDQ-“Kitabi-Dədə Qorqud” / Tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə Yazıcı, Bakı: 1988, 265 s.
3. Nəs.-İ.Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1985, 368 s.
4. DƏH-“Dastani-Əhməd Hərami”. Bakı: Gənclik, 1978, 94 s.
5. O.-“Oğuznamə”. Bakı: Yazıcı, 1987, 223 s.
6. Q.Y.-“Qul Əli”. “Qisseyi-Yusif”. Bakı: Azərənəşr, 1988, 183 s.

СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ш.И.ХАТАИ

А.ГДЖАВАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сложноподчиненные предложения в произведениях Ш.И.Хатаи, исследуются сложноподчиненные предложения с придаточными предложениями, подлежащими, сказуемыми, дополнениями, определительными с ярко выраженными определяемым членом. В результате исследования выяснилось, что эти предложения обладают интересными особенностями, т.к. они со своими лингвистическими характеристиками связаны с общенародным языком.

THE COMPLEX SENTENCES IN THE WORKS OF SH.I.HATAI

A.H.JAVADOV

SUMMARY

The article studies the complex sentences in the works of Sh.I.Khatai as a result of the investigation, it is found out that these sentences have of interesting peculiarities as they are associated with colloquial language for their linguistic character.